

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.15

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-3/1>

СВОБОДА ЯК ПРАВОВА ІДЕЯ, ПОНЯТТЯ, ПРИНЦИП FREEDOM AS A LEGAL IDEA, CONCEPT, PRINCIPLE

Бондарчук Я.П., аспірант юридичного факультету
Донецький національний університет імені Василя Стуса

У статті досліджується правовий вимір ідеї свободи як вихідного правового принципу. Автор наголошує, що при всьому різноманітті трактувань поняття «свободи» у суспільних науках, нині ця категорія, передусім, набула широкого правового змісту – від свободи як ідеї права (правової ідеї) до свободи як принципу права (загальноправового принципу). Позаяк категорія свободи відображає сутнісну характеристику права, її оцінки у праві мають визначальне значення.

У статті відстоюється позиція, що свобода є однією з фундаментальних категорій правової та політичної філософії, що використовується для позначення субстантивних характеристик суб'єкта у проявах його волі (внутрішній аспект свободи) і вчинків (зовнішній аспект свободи). Свобода часто розглядається як центральна правова цінність і екзистенційна основа права, у зв'язку з чим феномен права пояснюється через формалізацію та інституціоналізацію свободи.

Автором робиться висновок, що свобода у праві – це система встановлених суспільством можливостей здійснювати власну поведінку відповідно до визначеного законом ступеня необхідності та бажання у певний період часу, що забезпечується державою. Свобода у праві виражається саме через закріплення основоположних принципів (гуманізму, демократичності, рівності). Саме право, з одного боку, є ключовим виразником свободи, а з іншого – основною формою її втілення. Сучасні дослідники одностайні у твердженні, що свобода є конститутивним правовим принципом, а право цілеспрямовано втілює ідею свободи як у своїх принципах, так і в інститутах.

У статті аналізується свобода як динамічна категорія, яка еволюціонує і наповнюється новим змістом разом із розвитком цивілізації та суспільства. Її можна визначити у двох вимірах – загальносоціальному і юридичному. Тому свобода у загальносоціальному значенні – це можливість суб'єкта робити вибір через прояв власної волі; у юридичному значенні свобода – це фундаментальний принцип сучасного права, підґрунтя якого складає ідея автономності суб'єкта в межах, визначених нормами позитивного права (передусім, конституційними нормами).

Ключові слова: свобода, принцип права, ідея, поняття, суб'єкт.

The article examines the legal content of the idea of freedom as an original legal principle. The author emphasizes that despite all the diversity of interpretations of the concept of „freedom“ in the social sciences, today this category first of all has acquired a broad legal meaning: from freedom as an idea of law (legal idea) to freedom as a principle of law (general legal principle). Since the category of freedom reflects an essential characteristic of law its assessments in law are of decisive importance.

The article proves the position that freedom is one of the fundamental categories of legal and political philosophy which is used to denote the substantive characteristics of the subject in the manifestations of his will (internal aspect of freedom) and actions (external aspect of freedom). Freedom is often seen as the central legal value and existential basis of law and in this connection the phenomenon of law is explained through the formalization and institutionalization of freedom.

The author concludes that freedom in law is a system of opportunities established by society to conduct one's own behavior in accordance with the degree of necessity and desire determined by law in a certain period of time provided by the state. Freedom in law is expressed precisely through the normative consolidation of fundamental principles (humanism, democracy, equality). Law itself on the one hand is the key expression of freedom, and on the other the main form of its embodiment. Modern scholars are unanimous in asserting that freedom is a constitutive legal principle and law purposefully embodies the idea of freedom both in its principles and in institutions.

The article analyzes freedom as a dynamic category that evolves and is filled with new content along with the development of civilization and society. It can be defined in two dimensions: social and legal. Therefore freedom in the general social sense is the ability of the subject to make a choice through the manifestation of his own will; in the legal sense freedom is a fundamental principle of modern law the basis of which is the idea of the subject's autonomy within the limits defined by the norms of positive law (first of all constitutional norms).

Key words: freedom, principle of law, idea, concept, subject.

У науковій літературі ХХ – перших двох десятиліть ХХІ ст. осмислення феномену свободи відбувається в широкому діапазоні концепцій, серед яких помітно вирізняються філософсько-антропологічні, екзистенціалістські, соціофілософські, політологічні, правознавчі, соціологічні, етичні. Свобода як феномен аналізується в метафізичному, гносеологічному, онтологічному та прагматологічному значеннях [1, с. 699]. Питання свободи як теоретико-правової категорії характеризують варіативністю підходів до її визначення, неоднорідністю думок щодо її властивостей [2, с. 252].

Поняття та принцип свободи у праві досліджували і досліджують багато знаних вітчизняних науковців, зокрема, Батанов О. В., Вандьо С., Горобець К. В., Данильська О. Г., Осядла М. В., Петришина О. В., Погребняк С. П., Цвіка М. В., Шафалович А. А., Ярмол Л. В. Однак,

комплексного дослідження щодо різних змістовних вимірів свободи як поняття, ідеї, принципу досі не було.

При всьому різноманітті трактувань поняття «свободи» у суспільних науках, нині ця категорія, передусім, набула широкого правового змісту – від свободи як ідеї права (правової ідеї) до свободи як принципу права (загальноправового принципу). Вітчизняні філософи права справедливо наголошують, що заслуга стосовно повернення ліберальних ідей у філософсько-правовий дискурс належить американському філософу Дж. Ролсу. Так, у праці «Теорія справедливості» (1971 р.) він висунув ідею, що зводилася до того, що індивідуальні права і свободи утворюють невід'ємну частину справедливої культури суспільства, і справедливість, передусім, неможлива без визнання автономії людської особистості та надання кожній людині права реалізувати свою свободу – за

умов визнання прав і свобод інших людей. Відтак основний зміст теорії справедливості полягає в обґрунтуванні того, що люди у вихідній позиції оберуть два принципи справедливості, перший з яких отримав назву «принцип рівних свобод». Згідно нього кожна людина має рівне право на максимально широку систему рівних основних свобод, узгоджену з аналогічною системою свобод для усіх [3, с. 106–107].

Позаяк категорія свободи відображає сутнісну характеристику права, її оцінки у праві, на наш погляд, мають визначальне значення.

У першому в Україні багатотомному систематизованому виданні про державу і право «Юридична енциклопедія» (за ред. Ю. С. Шемшученка) визначення поняття «свобода» наводиться у двох значеннях. Так, у широкому філософському розумінні свобода визначається як природний стан народу або окремої людини, який характеризується можливістю діяти на власний розсуд. У вузькому розумінні свобода – суб'єктивна можливість людини і громадянина здійснювати або не здійснювати певні дії, що ґрунтуються на його конституційних правах і свободах [4, с. 441].

Свободу у праві (юридичну свободу) в об'єктивному значенні окремі дослідники тлумачать як юридично закріплену в нормативних правових актах та інших джерелах права можливість певної поведінки людини, у суб'єктивному плані свобода у праві – це міра дозволеної поведінки, здійснюваної у сфері уповноваженого через обов'язки інших [5, с. 215]. Не викликає сумнівів твердження, що свобода є однією з фундаментальних категорій правової та політичної філософії, що використовується для позначення субстантивних характеристик суб'єкта у проявах його волі (внутрішній аспект свободи) і вчинків (зовнішній аспект свободи). Свобода часто розглядається як центральна правова цінність і екзистенційна основа права, у зв'язку з чим феномен права пояснюється через формалізацію та інституціоналізацію свободи [6, с. 756].

Визначаючи поняття, значення свободи та її взаємозв'язок із правом, Л. В. Ярмол наголошує, що «свобода у праві» і «право на свободу» є двома взаємопов'язаними поняттями, які відповідно розглядаються як ціле та частина. Відтак свобода у праві – це система встановлених суспільством можливостей здійснювати власну поведінку відповідно до визначеного законом ступеня необхідності та бажання у певний період часу, що забезпечується державою. Тобто свобода у праві виражається саме через закріплення основоположних принципів (гуманізму, демократичності, рівності). Право на свободу – це сукупність нормативно-правових конструкцій регулювання морально-зумовленої поведінки фізичної особи (людини, громадянина) у різноманітних проявах свободи у праві [2, с. 256].

Власне трактування свободи у праві у світлі теоретико-правового аналізу свободи як цінності права запропонувала М. В. Осядла, вказавши, що категорія «свобода у праві» у просторово-темпоральному вимірах – це легітимізований і санкціонований державою простір для реалізації поведінки суб'єктів, нормативно визначений у правах і обов'язках людини та громадянина, в яких право є межею між свободою і свавіллям, вказує на відповідну міру (баланс), що забезпечує свободу особи, суспільства і держави [7, с. 8].

Характеризуючи право як легітимовану міру свободи, окремі дослідники зазначають, що вираження міри свободи, рівності та справедливості є фундаментальною та специфічною ознакою права. Відтак право з достатньою повнотою втілює основні права та свободи людини, визнані світовим співтовариством. Право є мірою свободи та рівності людей, установленною державою таким чином, щоб свобода одного не обмежувала свободи іншого. І цією мірою є справедливість. Повної свободи досягти не

можна, проте можна бути вільним у тій мірі, у якій вільні інші люди. У праві свобода трансформується в суб'єктивні права, яким відповідають обов'язки, що їх обмежують. Своїм загальним масштабом і рівною мірою право вимірює, «вдміряє» і оформляє саме свободу в людських взаємовідносинах, свободу індивіда. Свобода невіддільна від справедливості і становить її підставу. Таким чином, найвище суспільне призначення права – забезпечувати у нормативному порядку свободу в суспільстві, підтверджувати справедливість, виключити сваволлю і свавілля з життя суспільства [8, с. 216–217].

Автори підручника «Загальна теорія держави і права» (за редакцією М. В. Цвіка та О. В. Петришина, 2009 р.) поняття «свобода» розглядають у світлі визначення поняття «право». Виокремлюючи соціальні ознаки сучасного права, вчені наголошують, що це передусім ті ознаки, що забезпечують втілення у праві ідеалів справедливості, свободи, рівності та гуманізму. Ці ідеали мають як загальнолюдський, так і конкретно-історичний характер, визначають обов'язкову спрямованість права в бік соціального прогресу і проявляються у такій ознаці права, як здатність виступати засобом справедливої міри свободи і рівності людей у суспільстві. Відтак право розуміють як засновану на уявленні про справедливість міру свободи і рівності, що відображає потреби суспільного розвитку, яка у своїй основі склалася в процесі повторюваних суспільних відносин і визнається та охороняється державою. За таких умов право є засобом забезпечення (гарантування) свободи і засобом її обмеження. З одного боку, саме в праві свобода одержує свій найбільш концентрований вираз, у ньому вона реально матеріалізується, об'єктивується, існує в конкретних правових формах, принципах, інститутах. З другого боку, в праві закріплюється не абсолютна свобода суб'єктів права, а тільки її певна міра, яка об'єктивно зумовлена і визначається з урахуванням системи відповідних концептуальних засад [9, с. 148–149, с. 159–160].

За твердженнями сучасних вітчизняних вчених-правників, право – це антипод свавілля і беззаконня, засіб соціального прогресу, що забезпечує рух суспільства до свободи, утвердження статусу автономності особистості, все більшої гарантованості її прав і свобод та досягнення на цій основі соціальної злагоди. І, виходячи з перелічених характеристик соціального призначення права, пропонують короткі дефініції права на кшталт: право – це система регулювання, заснована на засадах свободи і справедливості; право – це загальний масштаб і рівна міра свободи людей; право – це система загальнообов'язкових норм, сформульованих і забезпечених державою, що ґрунтуються на загальних принципах права тощо [10, с. 45]. Отже, у сукупності ці поняття певним чином дають можливість зрозуміти правовий вимір свободи.

Наведене вище дає підстави стверджувати, що саме право, з одного боку, є ключовим виразником свободи, а з іншого – основною формою її втілення. Таким чином, вважаємо за доцільне розглянути поняття свободи як ідеї, так принципу сучасного права.

Досить ґрунтовний аналіз свободи як ідеї, що визначає ідею права провів К. В. Горобець. Дослідник вказує, що такий розгляд проблеми можливий з погляду трьох основних позицій.

Зв'язок між правом і свободою розглядається з точки зору концепції правових цінностей, відповідно до якої свобода є однією із субстантивних характеристик правової реальності, її ціннісною основою. Без свободи право не може існувати як справедливий соціальний інститут, оскільки у цьому випадку воно вироджується у владну сваволлю. Це зумовлює поділ суспільств на правові та потестарні, тобто такі, що базуються на ідеалах свободи, і ті, що в своїй основі мають силу і примус. Тут, на переконання автора, простежується зв'язок свободи із рівністю та спра-

ведливістю. Право, використовуючи принцип формальної рівності, тим самим створює передумови для рівної міри свободи, інакше – люди є вільними в силу своєї рівності [11, с. 759].

Ідея свободи як основоположного принципу права пройшла тривалу еволюцію і, за твердженням С. П. Погребняк, в більш-менш завершеному вигляді концепція свободи, яка історично пов'язана з обмеженням сваволі влади, насамперед державної, з'являється в епоху Відродження і Реформації, хоча її зародження відбувається значно раніше – у часи Великої хартії вольностей, а то й ще давніше [12, с. 7].

Сучасні дослідники одностайні у твердженні, що свобода є конститутивним правовим принципом, а право цілеспрямовано втілює ідею свободи як у своїх принципах, так і в інститутах. Так, наприклад, С. П. Погребняк вказує, що свобода – це основоположний принцип права, який передбачає можливість автономії суб'єкта, тобто звільнення його від обов'язкових дій ззовні та самостійність у прийнятті рішень щодо вчинення власних дій. Так само як справедливість, рівність і гуманізм, свобода розглядається як один із загальнолюдських вимірів права. Разом із тим ідея свободи лежить в основі принципів права, нею має бути просякнутий зміст позитивного права (юридичних актів), а загальні принципи

права мають розглядатися як засоби, що гарантують свободу [13, с. 697, 700, 704].

Досліджуючи свободу як всезагальний принцип права, О. П. Донченко робить висновок, що є достатньо підстав для виділення свободи як всезагального принципу права. Це, по-перше, її тлумачення як атрибуту особистості, що передбачає можливість самовизначення і творчого пошуку; по-друге, сам історичний процес формування права, кожен наступний крок якого був пов'язаний із утвердженням свободи як його сутнісної ознаки; по-третє, вираження свободи тією чи іншою мірою принципами демократизму, гуманізму, справедливості, рівності, взаємної відповідальності особи і держави; по-четверте, конституційне закріплення у ст. 23 Конституції України [14, с. 310].

Висновки. Отже, свобода є динамічною категорією, яка еволюціонує і наповнюється новим змістом разом із розвитком цивілізації та суспільства. Її можна визначити у двох вимірах – загальносоціальному і юридичному. Відтак свобода у загальносоціальному значенні – це можливість суб'єкта робити вибір через прояв власної волі; у юридичному значенні свобода – це фундаментальний принцип сучасного права, підґрунтя якого складає ідея автономності суб'єкта в межах, визначених нормами позитивного права (передусім, конституційними нормами).

ЛІТЕРАТУРА

1. Погребняк С. П. Свобода. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін. Х.: Право, 2017. 952 с.
2. Ярмол Л. В., Вандьо С. Поняття, значення свободи та її взаємозв'язок із правом. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2015. № 825. С. 252–257.
3. *Філософія права*: підручник. За ред. О. Г. Данильяна. Х.: Право, 2014. 208 с.
4. Батанов О. В. Свобода. Юридична енциклопедія: В 6 т. Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: Українська енциклопедія, 1998-2004. Т. 5: П – С., 2003. 736 с.
5. Шафалович А. А. Некоторые аспекты современного понимания свободы в праве. *Teisé. Vilnius University Law Journal*. 2019, Vol. 113. Pp. 214-223.
6. Горобець К. В. Свобода. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 2: *Філософія права* / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін. Х.: Право, 2017. 1128 с.
7. Осядла М. В. Свобода як цінність права: дис. ... к. ю. н. 12.00.01. Нац. академія наук України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. К., 2016. 202 с.
8. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник. Х.: Консум, 2001. 656 с.
9. Загальна теорія держави і права: Підручник. За заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Х.: Право, 2009. 584 с.
10. Загальна теорія права: Підручник. За заг. ред. М. І. Козюбри. К.: Ваїте, 2015. 392 с.
11. Горобець К. В. Свобода. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 2: *Філософія права* / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін. Х.: Право, 2017. 1128 с.
12. Погребняк С. Генезис ідей свободи як основоположного принципу права. *Вісник Академії правових наук України*. : зб. наук. пр. / редкол.: В. Я. Тацій та ін. Х.: Право, 2010. № 2 (61). С. 7–17. 264 с.
13. Погребняк С. П. Свобода. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін. Х.: Право, 2017. 952 с.
14. Донченко О. П. Свобода як всезагальний принцип права. Проблеми філософії права. 2005. Том III. № 1–2. С. 307–310.